

"Фавст" — як доля людини

(до двохсотліття з дня народження В. Ґете)

Перемагаючи негоду, що протемнила чотири повоєнні роки в духовному житті, наближається до сучасності постать Ґете (1749 — 1832).

Ніякі розголоси відсвіжених нігілізмів і перетрушування їх частин на тимчасових суб'єктивістичних вимірах (наприклад, в екзистенціалізмі) не можуть назавжди відхилити увагу людства від твердої ієрархії його історично визначених мистецьких цінностей, де на верхів'ях — автор "Фавста". Хоч видавалося зразу по війні, що буде гра в світоглядове доміно під тінню збомбованого собору і, наприклад, християнський гуманізм віддадуть до музею.

*

Віршовано в нас: мовляв, мандрує Фавст по Європі, "молитовник у руках", — там Тичина сипнув зневажливим сміхом і помилився; лиш докір Прометееві звідти звучить гаразд і тепер.

" — Ах, повстаннями, бунтаю, чи вщасливиш бідний люд?" — питався Фавст і його недовір'я виправдано.

*

Ґете знайшов для свого вершинного твору, як і Данте, — підготований сюжет: з народного уявлення і його письменницького обробітку.

Відмінився середньовічний переказ — виросла най-величніша драматична поема, стаючи для новочасности тим, чим попереду була "Божественна комедія".

Рама фабули з народної книги і лялькового театру: про чорнодійця Йоганна Фавста, частково приєднавши обрис життя славетного магіка, вченого і борця-просвітника Аґріпи Гайнріха Неттесгаймського, обняла складну добу з незами-римістю між нахилами: до побожного самообмеження, і до повного вияву чуттєвості.

Звершується в висотах вирішальна сцена: боротьба за душу людини між ангельською і демонічною силою, і нарешті — спасіння. Поемна побудова, від прологу і до кінця, включає сюжетність Біблії, зокрема з Книги Йова, — в неодмінний плян для освітлення долі душі.

Вчений, обтяжений старістю, змарнувавши життя між фоліантами в кабінеті, міг би отруїтися з розпачу, коли б не церковні дзвони, що нагадали про радощі дитинства і навели на думку: щастя ще можливе. Пересичений знаннями, зневірений, він спрагнув життєвої втіхи. Коли поборолася спокусливість привиддя, він підписує кров'ю домову, віддаючи, згідно з нею, душу підсвітникові. Натомість чорнодух, Мефістофель* повинен задовольняти бажання купленого, поки той визнає свою щасливу мить.

В ідеальному коханні Фавст, що дістав другу молодість, не знаходить сподіваного щастя. Цілющий час і вічно прекрасна природа загоять вразу серця по втраті. Перед шукачем темний знавець перегортає одну по одній сторінки буття. На кожній з них, безмежно милішій, ніж пергамент вимудруваних книг, де насіла кіптява від каганця, — дослідник шукає живого змісту і найбільшої радості; коли на серці відболіла руїна з недавнього горя.

Як не принесло кохання найбільшої втіхи, так не дадуть її ні шана при дворці, ні розкоші, ні скарби від скринь сатани, ні розваги, ні вина в гучних

учтах; ні навіть вичарувана з минулого гелленська краса з мармуровими руками. Фавст однак не втомлюється шукати; в ньому — непогасима допитливість західньої людини.

Почавши з найбільшого гріха, з відречення від Бога, душу продавши лукавому, Фавст переживає одну трагедію по одній; і приходить до висновку: найбільше щастя — в творчій праці для ближніх.

Хто весь вік трудився і прагнув до правди, кожний день свій маючи битвою за життя і волю, той, на думку поета, гідний вибавленості і спасіння.

Деякі дослідники бажали: коли б спасіння тут висвітлювалося для покайної душі — в дійсному значенні: як виключний дар від милосердя Христа, не від людської, хоч найбільшої, заслуженості, тоді, в цьому шляху поеми, був би найсправжніший і найвищий тріумф небесних сил. Людина на землі, улюблене творіння Бога, здатна відбути покуту, — була б сповнила її в належній смиренності.

Смугу землі відвойовано в моря; кипить будівництво: Фавст провідник його, архітект людської громади.

Тут, в II частині поеми, приходить в трагічній події — застереження: ніде і ніколи, нікому, при жодних обставинах, не дано права віднімати життя в неprovинних людей, навіть в ім'я здійснення всесвітнього і надзвичайного будівничого лляну. Навіть, коли люди, що через їх труп переступає сам реформатор, "ощасливлувач" людства, або мовчки дозволяє це іншому зробити, — будуть такі старі й хиренні, як Філемон і Бавкіда. За погибель кожної душі тяжітиме невідкличне прокляття і, зрештою, скарає. Не буде ніякого щастя нехай найбільшому реформаторові — з безвинної крові. Думка Гете належить до основного світоглядного "кодексу" християнської Європи; вона в першу чергу відрізняє справжній гуманістично-духовний світ від світу авторитарного

— всіх кольорів і корон! — в якому навіть прибрані європейські ідеї скривлюються атавістичними почуттями та обмисленою жорстокістю.

"Фавст" Гете — апотеоза будівничого духу новопосталої європейської громади, що стрічає розвиваючися, небезпеку і полон в тенетах адських спокус, залятих криваво: на трудному напрямку, — і в тяжких гріхах, спокутах і визволеннях, вічними шуканнями і невтомною діяльністю здійснює мету. По всіх стражданнях, працях і роздумах найвищою мірою земного знайдено і визнано душу людини.

Стверджується: людство повинно в світлі істини Божої виконувати щоденно життєвий обов'язок; так говорилося від поетів і до Гете, але ніхто не розгорнув для цього таких вражаючо-величних мистецьких побудов: всебічних дзеркал драматичного життя, як він.

Дорога Фавста перетинає дві фантастичні сфери. Мабуть до завдання поезії, крім усього іншого, належить — неодмінно відсвічувати в собі декотрі з незримих сутностей, для яких відповідний відблиск подасть лише фантастика, — вона завінчує багато першорядних шедеврів.

Дві сфери фантастичности, середньовічна та еллінська, творять симетрію з невиданною різноманітністю з'яв. В першій відкрито романтичні вижива з вицвітами життя і Гротесками; в другій світ волі, краси, радості. Після поразки реформації в Німеччині весь час, однак, витали світлі образи Відродження: манили в свій вік. Суспільство, завдяки "Фавстові", надолужуючи втрату, переживає в поетичній уяві чудесну віднову античности.

Якщо в I частині поеми звеличено романтичну красу бурхливого світу, а герой, титан "бурі і натиску", ладен зустріти грудьми всі грози буття, то в II частині, закінченій через багато років, мислитель-мудрець славить глибинний поступ і зрівноважену в класичності красу космосу: вона так щасливо відтворена, як ні в кого з новочасних поетів.

Гретхен і Гелена поставлені на двох крилах поеми. Одна — донька середньовічного міста: від образу віє ніжною чистосердечністю. Друга — привид від міста старогреччини: опромінюється образ від сонячності приморського життя.

Особливо багатозначний для наших днів Евфоріон: з трагічною долею (син Фавста і Гелени) — втілення поезії, що пориває в вічну височінь; мрійність, окриленість, спрагненість небесного, заслуханість в дзвін зброї, огненність: становить для Гете вершину в поезії (вважають: Байрон як праобраз). Чи впізнаємо хоч далеку тінь звідти — в теперішній "ізмово" сірій "співзвучності" або в строкатій скабрезії, настирливо запроваджуваних?

Ерудиції з символічних місць II частини "Фавста" стало б на професорську катедру завбільшки з Лису гору, де раніш збігалася мареча. Але поезія вже частіше йде не через мітологічну геометрію з загадовими трикутниками включно, лише — берегом моря.

Там, прибравши красу прозорої стихії, Галатея дивиться зачудовано: коли гомункулус прилітає в реторті і розбивається склом об золоту ніжку її трону.

Він — поріддя лябораторії вченого Ваґнера; і він — надзвичайна знаючість. Однак він — без реального втілення, як новотворна людина, бо синтетично виплуканий в посудині; тому розчиниться в первотворній стихії.

Фавст теж, як і Ваґнер, хоче бачити нову людину, але шлях до неї обирає інший: не від кабінетного знання сірої теорії, а — той, що проходить під зеленим деревом життя. Там "будуть люди на землі", кажучи словами пізнішого поета.

Зв'язані умовою, Фавст і Мефістофель мандрують через поему; трішки подібно, як колись рушали дорогою пригаслого лицарства,

наочно собою поставляючи мрію і користь, Дон Кіхот та Санчо Панса. Тепер приходять: будівничий дух і дух руїни; ствердження і заперечення, — доповнюють один одного.

Біс їдко і зловісно обсміює мудрака Ваґнера; також без міри глузує з нікчемних царедворців, беручи розтоплене золото в скрині! — бо жадючі вони, сквапкі до грошей, запюблені в сухозлітках. На місце мертвого Ваґнерового знання має потім прийти живе; на місце розцяцькованого ланця — трудівник; а в плісняві закапелки Фавст принесе світильник. Коли біс, звабивши Фавста на стратну дорогу, поруйнує мертвотне, — вже на вільному ґрунті, визволяючись, будуватиме Фавст; сила життя подолає смерть.

Тепер згадуємо "фавстівську" людину.

При вічній прикметі, в дослідникові та будівничому, хто витерплює дві трагедії: любови і пізнання, — означилися також риси громадського "велетенства" від минучих обставин часу.

Стається на його шляху подія, що цілковито заперечує основу євангельської етики: недоторканість і святість життя однієї людини для другої людини.

Вже не через несподівану дію в сутичці і боротьбі, де ніби в трагічному "фатумі", когось позбавлено життя або вчинено фізичне чи духовне насильство; ні — вже згублено внаслідок попереднього рішення, з роздуму і розрахунку, для здійснення пляну, вбраного в громадські мотиви — вселюдські і вічні, узаконені і освячені, як найвищі для історії.

Пізніш почали вважати: заради них одна персона дістає право відібрати життя багатьох; і знов далі вважати стали: одна група має право відібрати життя великої частини людства. Отже не боротьба для захисту святинь і населення батьківщини від напасників або для захисту безборонних від убивць і грабіжників — викликає насильницьку смерть

одиниць або цілих верств. Але рішеність здійснити широкий задум для "ощасливлення" множин, вже не питаючи їх, чи приймуть щастя на крові інших, часто — на безвинній.

Реформатор, виконуючи великовимірні справи, потім починає вважати: "я велетень, людство передо мною в боргу, — маю право на виключну пошану і навіть на знехтування "застарілого" морального закону; право маю відбирати життя кому хочу — в ім'я великої перебудови". Долю Філемона і Бавкіді призначено для збірнот.

Між двома полюсами: титанічною героїкою шукання, при трагічній допі самого мислителя-новатора, з однієї сторони, і повторними нападами старого автократичного страхіття на людей, з другої сторони: тут розгорталася еволюція середньоевропейського горожанського духу в минулу добу. Потім вона здійснюється теж між двома полюсами: тим самим пориванням високої особистості до свого власного і до вселюдського щастя — з однієї сторони, а з другої сторони — розвинутою, з науковою ретельністю, теорією про необхідність і неминучість масового винищення однієї частини суспільства — другою частиною: ніби заради вселюдського або народного чи національного процвітання, алев насправді — заради самозвеличення одержимців та заради самої боротьби між частинами і взаємопожирання, в інтересах третього.

Диктатура і вбивство, як засоби нових егоїстів проти несправедливості і лютого насильства егоїстів старих, були обґрунтовані в свіжій "концепції" і запроваджені в життя.

В атмосфері несправедливості, що безперервно густішала за століття, криво наслідували взірець, породжуючи лихо.

Але образ "фавстівської людини" залишив в уяві приклад: які могутні пориви можуть, опанувавши душу, спонукувати її до пошуків, творчості, боротьби; до вироблення нових суспільних форм та ідеалу життя, і до

посвяти своєї особи в здійснення його, в служіння людству. Шляхетний і велетенський, запропасний і трагічний, спокутний і діяльницький образ заохочував до поступу в світогляді і до творчого руху.

Само "велетенство", що зродилося супроти здрібнілих характерами шарів Німеччини кінця XVIII століття, в її сутінках, при духовній кризі та безпорадності старих сил і відчайному шуканні нового знання вирізненими свіжими силами, — "велетенство" тоді становило рефлекс надзвичайного індивідуалістичного поривання. В ньому почали діяти здавна приспані і нагло пробуджені життєві сили: в свідомості правоти, вони жадали переможної дії і приміряли самозвеличення, що зрештою обертається в духовну недугу. Хоч "велетенство" вигасло, — з його тіні потім виснували зразок "надлюдини" чи "зверхлюдини" для великих обіцянок в духовному світі, від яких, на межі двох століть, намірявся, в кількох формах, світовий зверхзлочин.

Тепер йому, здійсненому, протистанув, оживаючи в апокаліптичних руїнах, найсвітліший ідеал, виношений на дні страждань, серед "незлюбних, праведних", як Філемон і Бавкіда, — ідеал знаний нам в словах Тараса Шевченка: "будьте люди!"

Ми свідки чуда: на Україні, куди вдерлася нацистська воєнна диктатура і почала душити та нищити людність фізично і духовно, що робив і "культовий" попередник, — там найспростіша людина, без найменших прикмет, "велетенства", станула, як носій вічної правди і як суддя супроти тоталітарних імперій, здавалось, наймогутніших на світі.

Пробудилась людина, дитя Всевишнього; перед нею стояли такі нікчемні, жалюгідні в скорпіонячій злості вершители "третього райху" і "нової Європи", як також "культові" чини.

Проти звичайної української жінки, катованої гестапівцями і їх подібниками, що були до людини гірші, ніж скажені тварини, — подрібнили "сильні миру", "надлюди", державці, міністри, райхскомісари,

президенти канцелярій, особи з політичної поліції, арбайтсамщики, ляґерфюрери, суб'єкти з "установ", на зразок "карателів" різної прапорности: всі-всі повизвірювалися чорні, гидкі, нікчемні.

Всі тирани сучасности, терзателі духу та тіла народного, що прибирають собі право на кров і життя, людности бо, мовляв, їх теорія так вчить, всі і тепер перед великомученицею з села так само — нікчемні: як тоді.

Вона, в своїй доброті та смиренності, вища за кожного ніцшеанця, величніша — в звичайному образі; бо до небесного Творця наближена душа її.

Спливають ріки часу, на берегах яких одні, гадаючи, що вони — "надлюди", топчуть інших, мовляв, незначних людей.

Людство доволі натерпілося від злиднів і кривди, від егоїзму і обманів; воно або буде гинути, як рід "суєтний, проклятий", або приходитьиме до ладу, гідного безсмертної душі на час її перебування в земному крузі.

Запорожжя і Печерська Лавра давно дали два взірці вселюдських змагань: зовнішнього, проти оружних сил світового зла, що рушають на полі бою, і внутрішнього, проти сил світового зла — в сфері душі.

Слід сподіватись доби духовного подвижництва: без "велетенськості", як без аскетизму — теж; без помертвлення плоті, а навпаки, з благословеннями чистих радостей тіла в згоді з радостями духу, — при подоланні тваринности в людині.

В кінці поеми Ґете відборовся від нагани бачачи: для будівництва новосвіту заперечення краще здійснювати без участі огнянця. Провадячи свого героя до небесного світла, проголошуючи сили того світла, як збавенні, Ґете провістив прийдешню громаду з вершинною для людства гуманістичною свідомістю. В його поемі душа досвідчується про

дійсність невидимого, про існування надсвітніх сил, керівних для нашої долі. Він склав найширшу і най-змістовнішу панораму вселенського життя, над яким — провид Творця; поема з нею, розгортаючи всю історію Фавста, хто з найбільшого гріха виходить до височини вічного світла, — належить до релігійного мистецтва. Які б не були вагання Ґете між Іліадою та Біблією, його драматична поема — найповніше, після "Божественної комедії" та "Втраченого раю", висвітлення взаємин душі і її Творця.

За часів Ґете ще ясно бринів небозводами хор братніх сфер, де призначеним шляхом рушає, ведучи пісню змагання, сонце.

Ми вже не прислухаємося до дійсності, що близько стоїть, і куди двері відчиняються двічі для нас: біля колиски і труни.

Коротку дорогу земну, між двома дверима, проходимо в суєтних поспіхах, думаючи майже виключно про сьогоднішні чи завтрашні клопоти. Зате про безконечний круг в неземній ясності, при іншій свідомості, рідко й гадка приходить. Навіть значення тутешнього шляху пропадає з очей. А його з таким багатим вселюдським життєписом освітлено в "Фавсті", — з'явлено Грандіозну модель того, що зветься: доля людини.

Ляйпгайм, 1949